

**Ўзбекстан Республикасы Жоқары хэм орта арнаўлы билим
министрлиги**

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Филология факультети

Немис филологиясы кафедрасы

Немис филологиясы бөлими 4-курс студенти

СЕЙТКАСИМОВА ПЕРИЙЗА

**«Қарақалпақ тили қаны бойынша туўысқанлық
терминлери» атамасындағы**

РЕФЕРАТ

Қабыллаўшы:

проф. Курбанбаев А.

НӨКИС-2014

Туұысқанлық терминологиясы лексиканың ең әййемги қатламынан болып есапланады. Бул лексикалық-семантикалық атамаға киретуғын, тийкарғы туұысқанлық қатнасықларды билдириўши атамалар. Хәр қандай тилдиң негизги сөзлик хорынан өз орынын алады. Туұысқанлық терминлерин тилимизде үйрениў мәселеси бул жүдә қыйын, қурамалы процесс, көп ғана қыйыншылықларды туўдырады, себеби туұысқанлық системасы менен салыстырып қарағанымызда шаңарақ формасы тезден өзгерип туратуғынлығын бул мәселе бойынша алып барылған изертлеў жумыслары көрсетеди. Сонлықтанда көпшилик халықларда әйем заманнан киятырған туұысқанлық қатнасықлары менен, (әлбетте туұысқанлық терминлер системасы менен) ҳәзирги заман шаңарақ формалары арасында бир қанша бир- бирине сәйкес келмеўшиликлер көзге тасланады.

Айрым тбрик халы3ларыны4 ша4ара3-ту7ыс3анлы3 Затнасы3ларын изертле7, баян ети7 81м бйрени7 м1селелери менен к5пшилик илимпазлар шу2ыллан2ан 81м бир Занша мийнетлер д5реткен. Булар Н.П. Дыренкова, В.А. Мышков, Л. П. Потанов, А. А. Покровская, С. П. Толстов, А. Н. Берштам, А. П. Дульзон, Т. А. Жданко, К. Л. Задыхина ҳәм тағы басқалар. Туркий тиллердеги туұысқанлық терминлерин изертлеўшилер, ҳәммесиненде бурын бул мәселениң этнографиялық жағына көбирек қызыққан, кеўил аўдарған, ал туұысқанлық терминлерине аз кеўил аўдарған, бул тек көрсетилип өтилген туркий тиллердеги туұысқанлық системасының өзгешеликлери толық түрде Н. П. Дыренкованың „Брак, термины родства и психические запреты у киргизов“ атлы мақаласында өз характеристикасын тапқан. Әсиресе бул мәселе бойынша толық изертлеў исине Л. А. Покровскаяның мийнети арналған¹. Өзиниң мийнетинде Л. А. Покровская басқа туркий тиллердеги туұысқанлық терминлери менен бир қатарда қарақалпақ тилиндеги туұысқанлық терминлеринде келтирип кетеди. Мақала авторы туркий тил-

леріндегі туұйсақанлық терминлериниң келип шығыуы, қолланылыуы тәреплерине терең анализ жасайды.

Туркий тиллердегі туұйсақанлық терминлерди изертлеу мәселесине Х. Г. Юсуповтың башқурт тили бойынша, А. П. Дульзонның Нарын крайы ҳәм Причулымьядағылар тиллериндегі туұйсақанлық терминлеринде байланыс-лы мийнетлери арналған.

Қарақалпақ тилиндегі туұйсақанлық терминлерн изертлеу мәселесиде қолға алына баслады. Мәселен О. Доспановтың «О некоторый близости терминологии родства у каракалпаков и башкир». Т. Бегжановтың «Термины родства Муйнакском говоре каракалпакском языке». Т. А. Жданконың «Очерки исторический каракалпаков», «народное орноментальное искусство каракалпаков», «Проблема этногенца каракалпаков», А. Т. Бекмуратованың «Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем» мийнетлерин атап өтсек арзыйды. Туұйсақанлық терминлерин үйрениу тек лингвистикалық көз-қарастан емес, этнография ҳәм тарийх бойыншада зәрүрли нәрсе. Қарақалпақ тилиндегі туұйсақанлық терминлери жоқарыда көрсетип өткенимиздей ақ, улыуа халықлық қарақалпақ тили сөзлик хоры-ның айырылмас бир бөлеги, буның себеби: халық ушын түсиникли;өмирге керекли түсиниклерди аңдатады; үшіншиден бир нешше жыллар дауамында сақланып келеди; төртиншиден жаңа сөз ҳәм түсиниклер пайда болыуы ушын таза болып хызмет етеди.

Қарақалпақ тилинің туысқанлық терминлери қолланылыуы жағынан түрліше, ҳәр бир термин адамның жас өзгешеликлери, үлкенлиги яки кишилиги, ҳұрметлик, ағайинлик қарым-қатнасты өзине синдиреди. Туысқанлық терминлери: биринши қаны бойынша туысқанлық терминлери; екиншиден неке бойынша туысқанлық терминлери болып екиге бөлинеди

А т а

Ата сөзи туысқанлық темини ретинде барлық туркий тиллерде бар. Қарақалпақ тилинде өзиниң туўған әкесин усы термин ямаса әке депте айды. Бирақ ата сөзине қарағанда қарақалпақ тилинде әке сөзи көп қолланылады.

Бул жерде бир нәрсени естен шығармаў керек ата термини көпшилик тиллерде «отец» мәнисин билдиреди. Ал қарақалпақ тилинде «отец» мәнисинде әке түрин кеңнен қолланылады. Соның менен бирге қарақалпақ тилиндеги ата сөзиниң тийкарғы мәниси отец, предок болып есапланады. Қарақалпақ тилинде ата термини (айтыўшының) өз әкесин ҳәм де әкесиниң әкесин ямаса бабасын билдиреди.

А т а

1) отец, предок~

w) үлкен ата- дед по отцу~

е) дайы ата - дед по матери~

4) атасы- ескирген. Его отец (бурынлары ҳаял ериниң атын айта алмай **а т а с ы** сөзи менен өзиниң ерин атайтуғын(айтатуғын) болған, себеби өзиниң ериниң атын айтыў бурыннан киятырған әдет бойынша қадаған етилген);

а т а с ы б а с қ а-происходящий от другого отца~

а т а с а л т ы м е н е н - по обычаю предков~

а т а б а л а - отцы и дети;

Атаң өлседе, атанды көрген өлмесин нақыл: если умрет твой отец, то пусть останутся его друзья, которые помогают тебе (буквально хоть умрёт твой отец, но пусть не умрут те, кто видел его)-

А т а қ о н ы с ямаса **а т а ж у р т** -отечество~

А т а м з а м а н д а- давным давно, в давные времена (буквально во временно предков);

м. **А т а (ә к е)**- отец (обращение к отцу мужа и его ровесникам)

Ата термининен жыйнақлаў дөренди аўыспалы мәндеги терминлер пайда болған:

А т а - а н а- собир. родители

Ата-баба- собир. предки

Аталас- родственник, представитель общего рода; сводный брат, родная сестра, единокровный;

Аталастан алтаў болғанша енелестен екеў бол. погов.”чем быть шестерым единокровным, лучше быть двоим единлкровным ”

Аталы имеющий отца; аталы жетим сырота, имеющий отца (по потерявший мать).

Аталық 1) отцовство; отцовский; аталық ҳақ отцовство; право отца.

Атас- взаимный (шериклик) 1) называть друг друга по имени-

2) быть помолвленными. атстыр, атастырыл, атастырыў; атасыў (помолвки) ;

атасыз 1) без отца~ не имеющий отца~ 2) безродный~

Бул терминлер ата терминене келип шыққан ериксиз, мәжбүрий дәрежелеринде қолланылатуғын болып табылады.

Енди тилдеги ата ҳәм жасалған дөренди сөзлерге мысаллар келтирейик. Ата сөзи басқа да терминлер сыяқлы қарақалпақ халық дәстанларында да кеңнен қолланылады. (Алпамыс, Қырық қыз, Едиге, Қоблан ғ.т.б.)

Сол ўақытлары Журынтаз,

Атасы болып байдың

.

Жолын қуудың талайдың (Қырық қыз уи- бет)

Атаңыз қайда дегенде

Атаң өлди дей гөрме . . . (Қурбанбек уу-бет)

- Хаўа жаўсын, айдын шөллер сел болсын,

Жылдан жылға аз дәўлетің мол болсын,

.

Қайсы елден қай шәхәрге барасаң

Атасы Баршынның саған жол болсын (Алпамыс уи- бет)

-Атадан жекке Нураддин,

Алла берсин мұрадың (Едиге т0-бет)

- Фарры, тап бизлерге қолай емеспе, өзиде узақ емес, ата тегін билемиз.

(С. Бахадырова “Хаяллар” еу-бет) ” Балам, ата дәўлети басыңа қонып, бий болдың, қутлы болсын! . . . Сапарнияз бий усы атасының ўәсиятын ядына түсірип . . . өзін көрсетпекши болды ” (С. Арысланов “ Қоңырат” 23-бет)

-Сен жас бий, аталарындай болма. Халқыңның мәпин гөзле. (Т. Қайыпбергенов “Маманбий” әпсанасы q0и-бет)

“Ата” термини қазіргі заман туркий тиллеріндегі формалары, өзгешеліктері, ескі формаларда қолланылуы туғралы А. А. Покровская терең мағлыұматлар берген².

А н а

Ана термини қарақалпақ тилинде ер адам тәрәпинен өз ҳаялының анасына ямаса ҳаял тәрәпинен ериниң анасына айтылады. Көбинсе әдебий тилде келинлери өзлериниң ериниң анасын „ене“ деп айтады. Шымбай

тәрәпте ене сөзине сәйкес „апа“ тууысқанлық терминин ушыратыуға болады. (ауыз толып апа дегенин айтпайсаң ба?)

„Апа“ сөзи арқа диалекттиң көпшилик жеринде өз анасына хұрмет көрсетип хабарласқанда қолланылып, оның өзи жоқта сыртынан „апа“ деп айтылады. Гейпара уақытлары жақыннан таныс адамлар менен бирге бийтаныс адамларда **а п а, а п а й** деп айтыуларды ушыратамыз.

Қарақалпақ тилинде бул термин **а н а, е н е** формаларында параллель қолланыла береді. Оның қолланылуы шеңбері оғада кең. Бул сөзге қосымша қарақалпақ тилинде жуп, қосарлы сөз түріндегі ата-ана, ата-ене формалары да бар.

„Ана“ сөзиниң контекстеги хәм жеке турғанда атқаратуғын хызметине байланысly Л. А. Покровская: Егер „ана“ термини контекстен тыс ямаса белгили биреу хәққында гәп болған жағдайда барлық түркий тиллерде „ана“ мәнисниде, сондай-ақ қаратпа сөз ретинде енесине (хаялының анасы, ериниң анасы), қудағайына хәм улыуа алғанда өзынен үлкен тууысқанына (родственница) хәм жасы үлкен хаялға байланысly да айтылады.

Атқаратуғын хызмети, өз мазмуны бойынша дуньядағы ең хұрметли адам- „ана“ ның атмасы қарақалпақ тилиниң сөзлик хорынан беккем хәм турақлы түрде өз орнын ийелейди.

„Ана“ сөзиниң сөзликтеги мәнилерине тоқталып өтейик.

А н а 1.мать~ тууған ана~ родная мать~ өгей ана мачеха~ ана тили родной язык (букв. язык матери)~ Анасын көрип қызын ал погов. Посмотри на мать девушки, потом женись.

Аналас единоутробный.

Аналық материнство, материнский; аналық ақыл материнский совет.

Мысаллар: Жантилес сөзин тамам еткеннен кейин, Алпамыс анасына қарай бул да бир- еки ауыз сөз сөйледи.

Айнанаыын хан ана,

Арзыұымды есит жан ана,

Арзыұымды саған айтайын,

Айтпай арзым қәйтейин (Алпамыс, ге-бет)

Той тамаша тарқатты,

Қала менен далада

Жасаұлы табақ қойдырды

Қария менен ата-анаға (Едиге, ww0-бет)

Анам қасына келгенде, мениң бетимнен сүйди. (Ғ. Сейтназаров „Қызыл қум новелласы“ 40-бет)

Әй, анажан, сен қымбатлысаң сен

Сен болмасаң дүньяға келерме едим мен . . . (А. Шамуратов “Ана“ шығармалар 69-бет).

Анасы да қамырдан қыл суұырғандай биймәлел нашар еди, екеуі бийшара өмири қысқа болып қайтыс болыпты, (С. Бахадырова “Хаяллар“ повесть 24-бет) Халмурзаның атын еситкенде Өтегеннің енеси ул туұғандай қоя берди. Енди хаяллар жасы үлкенди, елдің дәстүрін, ата-ене, ел-журт дегенди билмейди. (С. Бахадырова “Тәғдир“ романы 110-қw0-бетлер)

- Не дейди, апа? Апа, не айтып турсаң, распа?! (С. Бахадырова Аталған шығарма 64-бет)

Қарақалпақ тилиндегі дөренді а н а л ы қ термини айрым жағдайларда еки мәнисте қолланылыұы мүмкін: 1) материнство, 2) мачеха Мысалы` Балаларымды тәрбиялап камалға келтириұ аналық парызым. Жетим балаға мейримим түсип оған аналық етемен.

А ғ а

Аға сөзи туұысқанлық термини ретинде өз әкесине айтылады. Сондай-ақ өзинен жасы үлкен адамға әдепли түрде қатнас жасаұ ушын да айтылады. Аға термини қарақалпақ тилинде старший брат, дядя мәнисинде кеңнен

қолланылады. (Өзинен үлкен ер адамларға қатнас жасау формасы) Аға-тууысқан, ағайын, қаналас қусаған формаларға ийе.

Аға сөзи контекстте жүдә көп қолланылады. Туркий тиллерде аталған терминнің қандай формада қолланылуы хақындағы мағлыұматты Л.А. Покровскаяның мийнетинен көриўге болады.

г- варианты` әзербайжан, қырғыз, татар, туркмен тиллеринде “аға”.

2-варианты башқұрт, қазақ, қарақалпақ, турик якут тиллеринде “аға”

к-варианты алтай, өзбек, уйғыр тиллеринде “ака” формаларында екенлиги жоқарыдағы автор тәрәпинен көрсетилген¹

Аталған туркий тиллердің хәммесиндеде “аға” тууысқанлық термини “үлкен аға, жигит аға, тууысқан” ямаса кеўли жақын кисини де хұрметлеу қарым қатнас жасау белгиси ретинде айты-лады. Қарақалпақ тилинде “аға” сөзине мысаллар` Жақсы болса ағасы инисинин кеўлин қалдырмас погов. Хороший старший брат не обидет своего младшего брата~ ағасы бардың ырысы бар, иниси бардың тынысы бар. погов. Тот, кто имеет старшего брата, обеспечен всем, тот, кто имеет младшего брата, тот спокоен.

Қарақалпақша-русша сөзликте “аға” сөзинен жасалған төмендегидей формалары бар` ағажан- 1) дорогой брат, братец (ласковое обращение к старшему брату)~ 2) дордгой брат, братец (почтительное и ласковое обращение к старшему по возрасту мужчине).

ағажанла- 1) лосково обращаться к старшему брату~ 2) почтительно и ласково обраться к старшему по возрасту мужчине фразеологиялық тиркес ағажанлап жыла- слезно просить, умолять (старшего).

Аға-ини- братья

Ағайин- родня, родственник, ағайиниқ көп болса киси тиймес погов, если у тебя много родным, то чужой человек не тронет.

Ағайынлы -имеющий родню, родственников.

Ағайинлик 1) родство, родственные отношения, 2) родственное чувство, ағайинлик ет- поступить по-родственному

Ағайын-туўған жыйнақлы. родня, родственники.

Ағайыншыл 1) почитающий родственников, родню, 2) неодобр. семейственный.

Ағайыншылық 1) почтительное отношения к родственникам, родня~ w) неодотр. семейственность

Ағалық положение старшего брата-фразеол. Ағалық ет- заступаться, оказывать помощь

В. В. Ралдовтың сөзлигинде ҳәр қыйлы түркий тиллеринде **аға** термининиң бир неше мәнилерин бериледи`1) старший брат, дядя 2) дед 3) почтенный, влиятельный человек, r) господин, офицер, дворянин, вельможа, t)евнук, 6) почетный титул (РСл, I, q r r)

«Аға» термини қарақалпақ тилинен басқада туркий тиллерде де өзиниң анық мәнисинен басқа (старший брат) улыўмалық мийнетлерге де ийе. Старший родственник по мужской линии. Бул соңғы мәни а ғ а термининиң биз тәрәпинен барлық еске алған жеке мәнилерин өз ишине қамтыйды. Қарақалпақлар өзиниң туўған әкесин **аға, әке, ата, ғарры, ажаға** деп атай береді. (Отца у каракалпаков называют ага, аке, ата, ажага, гарры²)

А п а

Апа сөзи туўысқанлық термини. Бул **апа** сөзи менен қарақалпақлар негизинен өзиниң туўған анасын, қыз апасын айтады. **Аға** термини сыяқлы бул **апа** термининиң де қолланылыў өриси жүдә кең. Қарақалпақ тилинде **апа, ажапа** деп өз әкесиниң үлкен қарындасын, өзиниң үлкен әжепасын, хәм тағы әкеси менен туўысқанлардың қызларын, ямаса өзиниң әкеси тәрәпинен туўысқан ажепаларын, егерде олар айтыўшыдан (говорящий) жасы үлкен болса және де сол урыўдан болған бийтаныс адамларға да айтыла береді. Апа- термини жыныслық жақтан ҳаял- қызларға тийисли термин.

Келин (шек) (хаял) күйеуінің өзинен үлкен туысқан қыз апаларын апа деп айтады. Қарақалпақ тилиндегі туысқанлық терминлердің айрымдары өз-ара қатнас жасауда ұлыма харақ-терлік түс алған: ата, аға, апа, қарындас, ини, келин, қайнаға, бийкеш, күйеу бала, жезде, балдыз, шеше, жеңге, кише деп жасына қарай бийтаныс адамдарға айтыла береді.

Қарақалпақтар өз әкесінің үлкен аяғасының хаялын **кемпир шеше, шеше** деп айтады. Анасының үлкен аяғасының хаялын **дайы шеше** деп айтады. Әкесінің бір туысқан және туысқандарының әжепаларын **апа, әже-апа** деп айтады. Қарақалпақ тилинде әкесінің үлкен аяғасы және әкесінің үлкен аяғасының күйеуі деген түсініктерді билдіріу үшін өз алдына терминдер қолданылады`

мысалы: ата, әке, аға, ал анасының (шешесінің) үлкен аяғасы және анасының үлкен аяғасының күйеуі түсініктерін дайы ата, дайы әке, дайы аға, үлкен аяғасының күйеуін жезде, ата. Ал анасының апасының күйеуін дайы жезде дейді.

Ұлыма айтқанда орта Азия халықтарындағыдай-ақ қарақалпақ тилинде де аналықты және аталықты билдіріуші тұрақты терминдер жоқ. Мыс.` қарақалпақтар мать (ана) сөзін апа, ана, әже, ене, шеше, кемпир, кише, жеңге деп, отец (әке) сөзін аға, әке, ата, ғарры, аяға деп атайды.

Мысаллар` . . . әй7анның алдындағы қазан ошақтың қасында апам гүйбмишлеп отты лаулатып атыр екен. (3-бет) Апам жамбасымнан есте бурап және ымлады. (5-бет) Кемпир апа бүгін ағам, кешем, келедіме? деп өкпелі шырай менен сарайтуғын болды. Сапардың көзі жаутанлап сағыйралық мейрім менен анасына мыйығын тартты.

-Апа, жылайсаң ғой! Ақдәрияның аяғасына барған соң тағы жылаасаң.
(К.Султанов «Ақдәрья» романы 4-бет)

Туўысқанлық термини у л барлық туркий халықларында бар. Хәр бир тилде ол хәр түрли фонетикалық өзгешеликлерге ийе. Қыпшақ тиллеринде` қарақалпақ, қазақ, башқұрт, татар тиллери бул термин у л формасында қолланылады. Өгуз группасы тиллеринде` азербайжан оғул, (турк о2ул , туркмен огул) фор-маларында қолланылады. Булар ески ескерткишлер формасына бир қанша жақын. Оуул (М., 403) Туўысқанлық термин ұазыйпасын атқарыўшы ул оның улыўма мәнилерин анықлаўшы ҳәм тарайтыўшы тартым аффикслери менен қолланылатуғынлығын айтыўдың әҳмийти үлкен: **улым-** мой мальчик, мой сын, улым- твой сын, твой мальчик Ғ.Т.Б.

Ески жазба естеликлерде Оулон сөзи бала ҳәм балалар мәнисинде есапға алынған. (М., 403-бет)

Хәзирги өзбек тилинде уғлон сөзи тарийхий термин мәнисин аңлатады` „молодой воин, дринник или гвардеец при дворце“ (КБ, 646).

Хәзиргиге қарағанда оғул түбириниң (корень) бурынлары кең түрдеги мәниске ийе бөлинбейтуғын болғанлығы ҳаққында мағлыўматлар бар. Мысалы XI-әсирдеги Ибин Муханнаның сөзлигинде о ғ у л бала, жас бала, бөке, урпақ, әўлад (потомство) мәнилерин берген; эпийайы айтсаң- сын (бала, ул) мәнисинде қолланылған (А.Ф.Т. 074).

Ески түрик тиллериндеги оғул ҳәм оғлан сөзлериниң кең мәнилерге ийе болғанлығы ҳаққындағы болжаўларды хәзирги тил менен салыстырғанда айрым ескерткишлердеги қызықлы Зйз оуул ямаса Зйз оулон қусаған қызық-лы сөз дизбеклери тастыйқлайды. (М., 417)- бунда Зйз бир қатар кең мәни-деги оуул\оулон сөзине аңлатыўшы хызметти атқарып тур.

Хәзирги қарақалпақ тилинде оуул\оулон формалары қолланылмайды. Бул терминлер ул формасына ийе. Күнделикли сөйлеў тилимизде бала сөзи кең-нен қолланылады. (бала ул мәнисинде) мысаллар келтирейик` Бул мениң уғ-лым, егер мен келмей дарға асылып өлсе сеннен сорайжақпан. (Қ.Ерманов «Ояныў» 40w-бет) «арры узақ күн туўылса да, кемпири, улы я қызы болып

оның сөзин пәтиўаға алмады (23-бет). ғарры бираз ойланып отырды`- бизде бул күнде мий барма, балам. Еки улым армияға кетти, өзим фермада ислей-мен. Үлкенинен жақында «жеқил жаралы болдым, аўылға қайтаман» деп хат келди. Кишиси еле урыста. (К. Султанов «Ақдәрья» 38-бет)

Улым тыңла жаўды жеңип бараман,
Сел-сел болып қан ақсада қойнымнан,
Қара көзим, перзентим деп сүйгенде,
Еркелерсең, қушақларсақ мойнымнан.

(Ж. Аймурзаев «Улым тыңла!» еу-бет)

Қ ы з

Қыз терминиде ул термининдей улыўма туркий болып табылады.

Қыз сөзи ҳәр түрли түрк тиллеринде жүдә үлкен емес фонетикалық өзгешеликлерге ийе. Демек, татар, қазақ, қарақалпақ, қырғыз хәм турк тиллеринде ол бир қанша бир-бирине жақын еситиледи (айтылады). Бул тиллердиң хәммесинде қ ы з формасында еситиледи. Басқа түрк тиллерде ол сол тиллердиң характерли фонетикалық белгилерин есапқа алған ҳалда ҳәр қыйлы фонетикалық реңлерге ийе болып келеди. Азербайжан хәм түркимен тиллеринде биринши к-үнли -г сесине алмасады: гыз; туркимен тилинде бунана басқа даўыслы -ы узақ созыңқы түрде айтылады -г ы й з. Өзбек хәм уйғыр тиллеринде даўыслы Ы алдына қарай жылжыған к и з ҳ.т.б.

Қыз туұысқанлық термини сыпатында д о ч ь мәғанасына ийе (жас қыз бала).

Ул хәм қыз терминлери бири бири менен тығыз байланысқанлықтан, бир дәрежедеги туұысқанлықтың антонимлери болғанлықтан хәм атқаратуғын семактикалық хызметлери уқсас, бир-бирне жақын болғанлықтан биз бул еки терминин қолланыўын хәм олардан пайда болған сөзлерди паралелль қараўды мақул көрдик. Қыз терминин ул термини менен салыстырып қарасақ, оның қолланылыў өриси оғада кең екенлигине көзимиз жетеди.

Турк тиллеринндеги „Зыз“ сөзиниң жоқарыда айтылғанындай хәр түрли формада ушырасыўы, өзгерислер арқалы айтыўы, контекст ишиндеги атқаратуғын хызмети ҳаққында Л.А.Покровская толық мағлыўмат берген.

Ул хәм қыз терминлери өз алдына жеке қолланылса, русша „мальчик (бала) „юноша“ (ер жеткен бала), „Зыз“, бой жеткен Зыз“ мәнилерин береді. Себеби „ул“ сөзиниң улыўмалық мәни „ул“ түсинигин, „Зыз“ улыўма „Зыз“ мағанасын аңлатады. Усы сөзлер менен бала сөзи қатар қолланған жағдайда мысалы, қыз бала, ул бала тек ғана «қыз» мектеп жасындағы түсиниклерин билдирип русша «сынъ» хәм «дочь» деген мәнилерди аңлатпайды. Бундай жағдайда мынандай еки жолды көрсетиў мүмкин: q) ул хәм қыз сөзлери атрибутив-лик сөз дизбеклеринде анықлаўыш формасында келиўи; w) олардың анықлаўыш (определяемое) ролинде болыўы итимал³. Қыз терминине мысаллар:

Алты қыз минип арбаға,

азығын салып дорбаға,

хайтыў-мерекеге бармаға,

қызлар талап еткен екен (Бердах таңдамалы шығармалары iw-бет)

Хожалепес қызылаяқтың тап хұрдей бир қызы бар екен, еситкеннен соған қарап жөнедим-аў (Қ.Ерманов „Шымбай“ романы q00-бет). Патшаның қызы бир күни айы күни питип, ат басындай ул туўады. Бир бар екен, бир жоқ

екен, бұрынғы өткен заманда бир патша болыпты. Оның бир қызы бар екен. Патша қызын хеш жарық дүньяға шығармай, тамға салып қоятуғын болыпты (Қ.Қ.ертеклери, ot-бет) Желиккен ийтлердің кесиринен тыныш елге гүйзелең түсти. Елдің гирдикары нәўше қыз балалар менен ҳаяллардың мийинде қалды. Ақсақаллы атадан, айдарлы балаға шекем, ақ шашалы анадан, тулымшақлы қызға шекем,- хәммесиниң адамгершилиги сынға түсти (К.Султанов «Ақдәрья» ri-бет)

Немис тили

Қаны бойынша туўысқанлық терминлери

Vater m

Vater сөзи ҳәзирги заман немис тилинде кеңнен қолланылатуғын сөз. Бул сөз туўысқанлық термини ретинде немис тилинде өзиниң туўған әкесине аэтылады. Немис тилиндеги **Vater** сөзиниң лексикалық-семантикалық мәнилерине тоқтайтуғын болсақ, биз бул сөздің көп мәнилерде қолланылыуына гүўә боламыз.

Vater сөзиниң папам, **Vati m** формалары бар. Папа сөзи немис тилинде халықтың сөйлесиў тилинде қолланылады, ал **Vati** сөзи марапатлаў (ласкательный) балалар кеңнен қолланылады.

Vater сөзиниң көпшилик формада қолланылыўы **Vater** предки (ата-бабалар) мәнисин аңлатады.

Енди **Vater** сөзиниң мәнилерине тоқтап өтейик. **Vater m Q)**отец; ата, әке,аға. Бул сөз бенен жасы үлкенлерге мүрәжәт етеди. (Обращение к пожилому мужчине). **W)** отец мой!, святой отец! Мениң атам(әкем)! Әўлийе атам(обращение к духовному лицу) диний адамларға қарата айтылған сөз.

Brautvater q) посажённый отец, **w)** отец невесты, бас қуда, қалыңлық (қыздың) әкеси

Der Brautvater

Der au?erliche Vater -отец внебрачного ребёнка, некесиз баланың әкеси; **der Heilige Vater** -святтейший отец, его святтейшество, папа(римский); кәраматлы,әдиўли, әўлийе әке, рим папасы; **der leibliche Vater** родной отец, туўған әке, **die Vater der Stadt** -отцы города, қала басшылары; **der Vater Rhein** поэт. Старик Рейн, әйемги Рейн; **Ver ist der ganze (leibhaftige) Vater** он весь в отца, он вылитый отец- ол әкесине усаған, ол әкесиниң дәл өзи. **dem Vater nachgeraten** пойти в отец- әкесине усап туўылыў; **er ist seinem Vater, wie aus dem Augen (aus dem Gesicht) geschnitten** Он вылитый отец, он копия отца- ол әкесинен айнымаған, дәл өзи, ол әкесиниң копиясы.

w) **die Vater pl-** праотцы, предки;- түп баба, ата-баблар, **zu seinen Vatern gehen (versammelt werden)** отправиться (отойти) к праотцам (умереть)- ата-бабаларына қосылыў (ол дүньяға кетиў, өлиў)

e) **der Vater** перен. А7ыспалы отец, творец, создатель-инициатор, автор- ата(1ке), жарат3ан, басла7шы, автор- **der Vater der Kybernetik-** основоположник (отец) кибернетики- кибернетииканы4 тийкарын салы7шы (атасы).

der Vater сөзинен жасалған бирқанша дөренди сөзлер де бар екенлигин сөзликтен көриўге болады. Мысалы, **das Vaterchen (das Vaterlein)** отца, папочка, батюшка(устаревший) (әке), папаша, тақсыр

der Stiefvater отчим, 5гей 1ке

der Vati ласк. еркелетиўши папа, папочка;папенька (уст) ескирген- папа, папочка, папенка,

Vaterauge n. 1.отцовский глаз, 2.поэт. отцовская мудрость, отцовская предусмотрительность отцовская интуиция; q.әке көзи, әкелик көриўшилиқ, нәзерде тутыўшылық, әке билгирлиги, тапқырлығы.

das Vaterland Отечество, отчизна, родина- ?атан; **vaterl'ndisch** - отечественный- ўатандарлық; **die Vaterlandsliebe** -любовь к родине, патриотизм; Ўатанды сүйиўшилиқ, патриотизм;

die Vaterlandslosigkeit 1. космополитизм, 2. отсутствия патриотического чувства. -q. космополитизм w. патриотлық сезим болмаушылық

Vaterlandsverteidiger m защитник отечество, ұатан сақшысы,

vaterlich отцовский, отеческий- әкелик әкелеринше

vaterliche Gewalt- отцовская власть- әкелик хәкимлик,

vaterliche Scholle родной клочок земли, отчий дом- туўған жер (бир қарыс жер), өз үйим,

vaterlos неимеющий отца, без отца- әкесиз, әке жоқ,

Vaterlosigkeit f сиротство, безотцовщина- жетимлик, әкесизлик

Vatersname m Имя отца, отчество, әкесиниң аты,

Vatersrecht n ист. Отцовское право, патриархат- әке(ата) хуқықы, патриархат

Vatersbruder m брат отца, дядя по отцу, әкениң ағасы, немере аға

Vaterschaft Отцовство, аталық (әкелик)

Vatersschwester f Сестера отца, тётка по отцу, әке қарындасы

Vaterunser n Отче наш (молитв.) я пийрим, қудайымай,

der Schwigervater Тесть, свекров- қайын аға, қайыната

Paпа m (разг. И диал. Рапа) папа, отец, батюшка- папа (әке, папа), әке, әулийе атасы;

Paпа m (сокр. Р) q. Папа (рим католик ширкеуиниң баслығы); w) духовное лицо высокого сана в православный церкви- православ ширкеуиниң атақлы диндарадамы.

Жуўмақлап айтсақ **Vater m** термини немис тилинде кеңнен қолланылатуғын термин. **Vater** -сөзинен хәр түрли аффикслер арқалы өз түбин сақлаған ҳалда дөренди сөзлер жасала береді, олардың семантикасы хәр қыйлы.

Мысаллар келтирейик` Frau Hardekopfs „Manner“ Vater warteten ungeduldig. Vater Zardekopf wanderte unruhig in der Stube auf und ab und zupfte wieder an seinem prachtigen

gestutzten Vollbart. Die Junges verulkten ihren Vater als Gro?vater; „Meine herzlichsten Glückwunsche Carl! Ich freue mich sehr!“ –Danke Schwiegervater, danke sehr“. Rechter Hand vom Vater sitzt sein Altester, Alexei- Er ist im gleichen Werk wie sein Vater tätig. (Даниловский А.Н. «Семья» 8-бет).

Er ist vaterseitens mit mir verwandt- Wie hei?en Sie mit Vaternamen? (DRS. B3, S.1183)

Mutter f

Немис тилинде Mutter f сөзи өриси кең, көп қолланылатуғын актив лексиконлар қатарынан орын алады. Немси тилинде туұысқанлық термини сыпатында die Mutter q.мать, мама; ана, апа, мама уғымларын билдиреди. Бул сөз бенен балалар өзиниң туұған анасына айтады w. Перен. Поэт. аұыспалы поэтикалық мәниси мать, прародительнициб источник жизни- ана, түп мама, өмир булағы. Die Mutter Natur- мать прерода –ана жер: 3. мать (монах ҳаялдың атына ямаса атағына қосып айтылады): Ehrwürdige Mutter-мать игуменья- Затынлар церковьи (ширкеўин) басқарыўшы ана 4. ают. матка-жатыр: 5. Тех. прессформа, тех. прессформа: полигр. матрица, полиграфиялы3 матрица: 6. Ю. Нем. Осодок, гуца-түслик немец диалектинде q. шөгинди, қаным: w. тәсир, из: die Mutter сөзиниң тийкарғы мәнилери усылардан ибарат.

Die Mutter сөзи фразологизмлерде де актив қолланылады. Мысалы:

Bei Muttergrun übernachten: переночевать под открытым небом.-Ашық аспан астында түнеў. Bei Muttern разг. дома-аўызеки үйде: die weise Mutter-акушерка, повитуха: акушерка, киндик шеше:Vorsicht ist die Mutter der Porzellankiste посл. Берегись бед, пока их нет- сақлықта қорлық жоқ.

Немис тилинде Mutter сөзи басқа да мәнилерде қолланылады. Мысалы

Die Mutter- тех. гайка: die Mutterbiene-матка пчелиного рая- пал ҳәрресиниң уясы.

Mutterboden m. с-х. 1) пахотный слой земли- жердиң сүрилетуғын қатламы; w) растительный слой грунта- топырақтың өсимлик өсетуғын қатламы,е)материк r) биол. Материнская почва- ана топырақ (жер) (бактериялар ушын) t)перен. Аұысп. Родная земля, родина- ана жер Ытан.

Mutterbruder дядя по матери, брат матери- дайы аға, дайы ажаға, анасының ағасы.

Mutterchen п -q) мамочка, w) матушка (просторечно-фамилярное обращение к посторонней женщине) бийтаныс җаялларға қаратыла, қарапайым жай сөйлеў.

Ein altes Mutterchen - старушка, бабушка- кемпир,

Die Mutterfolge ист. материнская линия (рода); w) наследования по материнской линии ... ана жағынан жақынлық (туўысқанлық), ана тәрәпинен мийрасқа ийе болыўшылық,

Die Muttergottes -богоматерь, мадонна, богородица- қудай ана, қудайдың анасы ҳәм анасының сүўрети; христианлар Исаның анасын айтады.

Mutterskind, Mutterssohnchen ирон. Маминкин сыноқ - анасының баласы.

Mutterli см Mutterceh; Mutterlicheits -с материнской стороны, по матери, по материнской линии- анасы тәрәпинен, анасы бойынша, анасы жағынан (туўысқанлық)

Die Schwiegermutter тёща, свекровь- қайын ене (күйеўиниң анасы)

Die Stiefmutter мачеха- 5гей ана,

Die werdende Mutter будущая мать- келешетегі ана

Die stillende Mutter кормящая мать- емизиўли ана

Die Brautmutter посажённая мать, мать невесты- кудағай, келинниң анасы

Mutterrecht ист.этно. материнское право; матриархат, аналық ҳуқық, матриархат;

Muttersname имя (фамилия) матери- анасының аты (фамилиясы);

Mutterschaft материнство аналық,

Die Mutterschwester сестра матери, тётка по матери, анасының апасы, дайы апасы

Muttertag день матери, аналар күни,

Die Mutti разг. мама, мамачка, мамша, сөйлеў тилинде мама, апа

Mutting жоқарыдағы Mutti- сөзи менен бир мәнили.

Немис тилиндеги термин Mutti жоқарыдағыдан көринип турғанындай-ақ ҳәр түрли мәнилерге ийе.

Мысаллар: Als nun die Mutter endlich in der Tur tratt schallte ihr ein mehr-stimmiges „Und was ist“ entgegen. Am liebsten ware er seiner Frau nachgeeilt, um bei der Geburt dabei zu sein. Carl Brennten richtete sich, als die Besucher eintreten, steilt auf entschlossen, jeden Angriff zu pfieren.

Gro?mutter Hardekopf tratt als erste auf ihn zu: „ ‘n Tag , Carl! Es versteht nicht von selbst, da? es unseren Eltern und insbesondere der Mutter nicht leicht fiel, uns zu erziehen und ausbilden zu lassen“. (Даниловский А.Н. «Семья» 3-бет)

Ach, Mutti, schenk mir nur eine Kopeke. Er sit mutterlicherseits mir verband.

Bruder m

Немис тилиндеги Bruder с5зи ту7ысЗанлы3 термин ретинде а2айин, Заналас, ту7ысЗан, 1кесини4 ту7ысЗаны (а2асы, иниси) м1нилерин билдирету2ынлы-2ын к5ремиз. Бул термин буннан басқада мәнилерге де қолланылады. Төменде бул туұысқанлық терминнің қолланыўшылық мүмкиншиликле-рин келтирип өтемиз.

Bruder m 1) брат,туұысқан қаналас, ағайин, аға, (үлкен, киши) әкесиниң туұысқан ағасы\ иниси сыяқлы тийкарғы мазмунын аңлатса, 2) собрат, приятель, единомышленник-кәсиплес, ислес, дос, жора, таныс, жолдас, ашна, пикирлес, е) рел. брат (манах, членрелигиозный общины), диний әке (тақсыр) (диний жәмәеттиң ағзасы), ein Barmherzlicher Bruder брат, милосердие- ақ кеўиллик, қалыслық ағзасы, г) презр. Тип, субъект, pl. Тж сброд, банда, компания, өзлериниң кәсиплеслери менен бир-бирине уқсас адамлар, адам, киси (ерси адам), көпликте саяқ-сандырақ, банда, компания (жәмәэт, бир топар).

Nasser Bruder шутл. собутельник, арақ шерик, шийшелес,

gleiche Bruder, gleiche Karpen Полс. Два сапога пара, одного поля ягода (кокав хозяин, таковы и гости),

Brudergemeinde f рел. братство (диний бир пикирлеслик)

Bruderkind племянник/ница (по брату) ини, ағасының иниси, жийен қыз, апасының қызы,

Bruderlich Братский, туұысқанлық, шутл. мой брат мениң туұысқаным, по-братский туұысқанларша,

Bruderlichkeit братство

Немис тилинде айрым терминлер омонимлик қасиетке ийе. Мәселен: die Bruderschaft братство (объединение б.ч. религиозное); die Bruderschaft братство (отношение) биринши сөз (диний бирлестиріу, биригіу) билдирсе, екіншиден тынышлық қатнасықларды билдиреди; mit j-m Bruderschaft schlie?en (machen) -жақын қатнаста болуу.

Stifbruder -сводный брат-өгей аға

Brudersbraut f -неввестка, жена брат, келиншек, туұысқаның (ағайын-ның) қаялы.

Bruderssohn -племянник (сын брата) ини (ағасының баласы, аға баласы)

Bruderstochter- племянница (дочь брата)- қарындас (ағасының қызы).

Brudersvolk- братский народ- туұысқан халық.

Bruderzwist q. раздор. Между братьями, туұысқанлар арасындағы жән-жел, талас. w. братоубийственная война, туұысқанлар арасындағы қанлы жәнжел (урыс)

Солай етип Bruder сөзи менен байланысly ұғымлар, усы Bruder сөзи менен бирге қоспа сөз дөретип, ҳәр қыйлы мәнилерде болуулары мүмкин.

Мысаллар келтирейик~ Ich noch einen Bruder und zwei Schwestern. Hier hast du Konfekt. Teile es bruderlich mit Katja. Eine hilfsreiche Bruderhand, j-m die Bruder-hand reichen. Die bruderliche Zusammenarbeit der Lander, bruderlich zusammenstehen. Mit j-m die Bruderschaft trinken.

Schwester f

Schwester с5зи ту7ыс3анлы3 термини ретинде сестра, апа, Зыз апа м1нисин а4латады. Бул сөз буннан басқа да мынандай мәнислерге ийе.

Медицина сестрасы (медицинская сестра); сестра милосердия (уст.)-
қайырқомлық сестрасы (ескирген); сестра (обращение к монахине) сестра
(монах җаялға қарата айтылады).

Бул сөзге екінші бир термин сөздің қосындысы арқалы (Das Kind сөзинің) қоспа термин Schwester\\kind n. уст. племянник, жийен, племянница, жийен қыз, (қыз апада тууылған) деген түсиниклерди аңлатып тур.

Schwesterlich q) сестрин, сестринский, апалық сиңдилиқ, w) adv. По-сестренский, как сестра, апаларша, сиңдилерше, ападай, сиңлидей,

Stiefschwester сводная сестра, өгей апа,

Schwester/ mann m зять, кбйе7,

Schwester /liebe f апа, си4лилерди4 мухаббаты,

Schwester\\sohn m племянник, жийен (бала)

Schwester\\tochter f племянница, жийен (Зыз),

die Geschwister братья и сестры, ағалар хәм апалар

Мысаллар` Herrn Finkes Schwester war da! . . .“Gehen Sie Fenster hier nach Norden?“, fragte Herrn Funkes Schwester, die gerade zum zweitenmal Omas Stube betrat. Ja, Oma zieht nämlich nicht mit nach Berlin. Sie will ihr Stubchen behalten, und Herrn Funkes Schwester zieht mit ihrem Mann und ihrem zwei kleinen Kindern in die ubrigen Zimmer. (Bibin. S.53)

Sohn m

Немис тилиндеги Sohn m с5зи ту7ысЗанлыЗ термини сыпатында сынъ, ул тбсиниклерин билдиреди. Sohnchen ласк. сынишка, балам, сынок, балам, библ. der verlorene Sohn Блудный сын, адасЗан ул, der Sohn der Holle исчадие ада, дьявол, чёрт, шайтан дозаЗый, die Sohne des Landes сыны отечество- 7атан балалары, einen Jungen an Sohannes statt annehmen усыновить мальчика (басЗа бир баланы) асырап алы7. die Sohnerin ю-нем., з-нем., невестка, сноха, жена сына- келиншек, же4ге, баласыны4 8аялы, Sohnesliebe f сыновная любовь бала суюшилиги (мухаббаты), Schwigersohn m зять, кбйе7, das Adoptivkind приёмный, усыновленный ребёнок- асыранды, алып саЗлан2ан бала, Stiefsohn m посынок- 5гей бала (ул) Stiefsohn n неродный ребёнок, асыранды

бала, das Stiefkind неродный ребёнок, асыранды бала_ Ein Kind erwarten, guter Hoffnung sein, Schwanger sein- ждать ребёнка, балалы болы7ды кбти7.

Мысаллар: Da kam eine schlimme Zeit für das arme Stiefkind. Es geschah aber, daß ein Königssohn in den Wald geriet und zu den Zwergenhaus kam, dort zu übernachten. Und da wurde die Hochzeit des Königssohnes mit dem Dornroschen in aller Pracht gefeiert . . . Es ging aber die Sage in dem Land von dem schönen schlaffenden Dornroschen, denn so wurde die Königstochter genannt, also daß von Zeit zu Zeit Königssohne kamen und durch die Hecke in das Schloß dringen wollten. (Bibin. S.40)

Tochter f

Tochter сөзі немис тилинде ең көп қолланылатуғын сөз болып, сөзлик фондтан орын алады. Tochter сөзі туысқанлық термини ретінде дочь, қыз мәнилерін аңдатады. қыз (Tochter) термини Sohn (сын, ұл) терминінің қарама-қарсы мағанасын, яғни бір-бирине антоним сөздер болып табылады. Бұл сөз туысқанлық дәрежесінің қыз термини менен бір қатарда бірдей йсемантикалық мәнилерге ийе болып хәр түрлі жағдайларда қоллана береді. Хәммесінен бұрын бұл сөздің қолланыудағы мәнилерін сөзликтен айқын көреміз. Сөз тийкарынан екі мәніде қолланылады. Q) die Tochter- дочь, Зыз, 2) швец, девушка, девица, Зыз бой жеткен Зыз. Seine kleine Tochter его дочурка, оны4 Зызала2ы, die Tochter des Hauses хозяйская дочь, дочь хозяев дома бйди4 Зызы, sich unter den Töchtern des Landes umsehen искать невесту, Залы4лы3 изле7, w) eine höhere Tochter гимназистка, ученица женского лица- гимназияда оЗыйту2ын Зыз, 8аял-Зызлар лицейини4 оЗы7шысы.

Die Tochter терминини4 немис тилинде das Mädchen синоними де бар-девочка, девушка, девица- кишкантай Зыз, Зыз, старая дев (2арры Зыз). Tochter f диалектик формалары: das Modell, ю-нем, ср-нем. и разг. девушка, девочка- бойыжеткен қыз, жас (кишкентай) қыз. Schwiegertochter келин Stieftochter падчерица- өгей қыз.

Немис тилинде көпилик жағдайда туысқанлықтың анау ямаса мынау дәрежесіндеги ағайинлик, жақынлық белгилерін билдиретуғын сөздер

қоспа сөзлерден тұрады. Мәселен: Schwiegertochter, Stieftochter, х.т.б.

Примеры:

Dann stellte uns Nikolai Petrovitsch seine Schwigertochter Tanja vor. Die Gattin seines Sohnes , eines Kraftfahres, der bei der Erschließung des Neulandes im Altaigebirge mithilft. Ihre Tochter Lida ist ihrem Schuljahr. Etwa Abseits saß das junge Ehepaar, die jüngste Tochter von Nikolai Petrovitsch Walja und ihr Mann, ein Marioffizier. Tochter und Schwiegersohn hatten sich besonders angestrengt und eine teure Fruchtschale aus gesliffenen Kristall gekauft, die nun mehr das Glanzstück der Hardekopschen Wohnung war. (Bilin, S.14) Was die drei Damen Buddenbrook, die Tochter Onkel Gotholds, betrat, so waren Mienen pikant und voll Kritik, wie gewöhnlich. (Th. Mann)

¹ Л.А. Покровская Жоқарыда аталған мийнеті. 34-33. бетлер

² Бердимуратова А. Т Терминология родства у каракалпаков. В сб. Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. Изд-во «Наука» М. 1978 стр 31

³³ Л.А.покровская. Аталған мийнет, 19-бет